

Психологічна характеристика правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування

О.І. Кудерміна

кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри юридичної психології, Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу теоретичних засад вивчення психологічних особливостей працівника правоохоронних органів як суб'єкта професійного спілкування.

Статья посвящена анализу теоретических основ изучения психологических особенностей сотрудника правоохранительных органов как субъекта профессионального общения.

This article analyzes the theoretical foundations of the study of psychological characteristics of a law enforcement officer as the subject of professional communication.

Ключові слова: професійне спілкування, правоохоронець, функції спілкування.

Постановка проблеми

Правоохоронець як елемент системи суспільних та професійних зв'язків є носієм сукупності соціальних системних якостей, що генеруються в процесі його життєдіяльності в суспільстві та професійному середовищі. У зазначеній системі суб'єкт правоохоронної діяльності підпадає під дію законів детермінації природних та суспільно-історичних чинників професійної активності. «Друга природа» (соціальна та професійна обумовленість якостей суб'єкта) набувається шляхом входження в широкий простір соціальних відносин, притаманних правоохоронній діяльності (за аналогією з терміном «соціальна душа» К. Маркса). Водночас, правоохоронна діяльність належить до тих видів діяльності, що визначаються, насамперед, системою взаємозв'язків «людина – людина». Сутність її зумовлюється багатоваріативністю професійних завдань, вирішення яких безпосередньо залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників перебігу процесу професійного спілкування. Спілкування, як поліфункціональна дефініція, вплетене в усе різноманіття правоохоронної діяльності, якій іманентна соціальність: забезпечення правопорядку реалізується в умовах соціальної взаємодії та має безпосередній вплив на перебіг соціаль-

них процесів у суспільстві. Вказане визначає наскрізний характер проблеми спілкування для аналізу психологічних особливостей правоохоронця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Людина як суб'єкт спілкування розглядається в психологічній науці неоднозначно, що обумовлюється, насамперед, приналежністю вченого до певної наукової школи та змістом дослідницьких завдань, які ним вирішуються. Серед знакових досліджень цієї проблеми, на нашу думку, необхідно відзначити праці О.М. Леонтьєва, М.І. Лісіної, Г.М. Андрєєвої, М.М. Обозова, О.О. Бодальова, Б.Ф. Ломова, Г.О. Ковальова, Дж. Міда, Е. Берна, А.У. Хараша, Д. Картрайта, П. Танненбаума, Д. Тібо и Дж. Келлі, А.В. Петровського, М.М. Бахтіна, В.С. Біблера та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Використовуючи наявний у науці розподіл якостей на матеріально-структурні, функціональні та системні, Б.Ф. Ломов вважає, що «в дослідженні психічного виявляються не тільки функціональні характеристики, але й модус системної якості» [1, с. 79]. Ми зазначали, що правоохоронець виступає елементом соціаль-

ної та професійної систем. У просторі кожної з них існують зв'язки та відносини суб'єкта правоохоронної діяльності з оточуючими, що забезпечують необхідні умови для існування, розвитку та здійснення професійної діяльності. Приналежність його до зазначених систем визначають, насамперед, соціальні ознаки правоохоронця. На думку Б.Г. Ананьєва, у характеристиці людини як суб'єкта соціально-психологічний аспект особистості є найбільш вираженим. Оскільки особистість виступає в декількох іпостасях: «вона – об'єкт та суб'єкт історичного процесу, об'єкт та суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт та об'єкт спілкування, нарешті, що є особливо значущим, суб'єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості» [2, с. 52]. Зазначене дає нам змогу зробити певні висновки, а саме: системною якістю суб'єкта правоохоронної діяльності виступають його соціальні ознаки; соціально-психологічний аспект особистості правоохоронця визначає його професійну приналежність; прояв соціально-психологічного аспекту особистості правоохоронця набуває особливого значення в руслі його статусно-рольової функції як представника держави та суб'єкта суспільної поведінки; однією з позицій розгляду соціальних ознак працівника правоохоронних органів є аналіз його особливостей як суб'єкта професійного спілкування. Вищенаведене потребує, на нашу думку, певного уточнення авторської позиції – зазначені соціальні ознаки, соціальні якості та соціально-психологічні аспекти суб'єкта правоохоронної діяльності ми тлумачимо в широкому сенсі, а саме: як внутрішні підвалини його зовнішньої соціальної представленості в процесі професійного спілкування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення теоретичних засад дослідження психологічних особливостей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сукупність конкретних якостей та властивостей особистості, що розкривають її сутність як суб'єкта спілкування, визначається науковцями по-різному. Наприклад, М.І. Бобнева акцентує увагу на значущості, насамперед, соціально-психологічних властивостей особистості, наділяючи їх ознакою «вторинності» (порівняно з «базовими» – загальнопсихологічними властивостями та якостями особистості) [3]. Науковець зазначає, що ця група властивостей є неоднорідною, у ній можна виділити ряд підгруп, а саме:

- перша включає властивості особистості, що забезпечують розвиток та використання соціальних здібностей (соціальної перцепції, уяви, інтелекту);

- друга складається з властивостей, що формуються в процесі взаємодії членів групи та в результаті її соціального впливу (конформність, довіра та інші властивості, що обумовлюють прийняття особистістю загальних для учасників групи ціннісних орієнтацій та установок);

- третя група містить більш загальні властивості, пов'язані з соціальною поведінкою та позицією особистості (соціальна активність, відповідальність, готовність допомогти іншому, схильність до співробітництва);

- четверта включає соціальні властивості особистості, пов'язані з загальнопсихологічними та соціально-психологічними (схильність до авторитарного чи демократичного способу дій і мислення, догматичного чи відкритого ставлення до проблем).

У дещо іншому ракурсі К.В. Вербова та Г.В. Парамей [4] визначають соціально-психологічні властивості особистості як суб'єкта спілкування. Вони розрізняють у структурі особистості такі здібності: здатність розуміти внутрішній світ іншої людини (рефлексія); здатність ототожнювати себе з іншим (ідентифікація); здатність співчувати іншому (емпатія); здатність до ініціативного та гнучкого впливу на партнера по спілкуванню (динамізм); здатність володіти собою (емоційна стійкість).

Наприклад, Е.В. Руденський [5] пропонує визначати вектори особливостей особистості суб'єкта спілкування шляхом оцінки таких складових:

- типологічної;
- статусної;
- диспозиційної;
- функціональної;
- технологічної.

На основі визначення особливостей кожної складової, на думку автора, можна сформулювати психограму суб'єкта спілкування.

Л.Б. Молоканов [6] вважає, що базисними чинниками успішності професійного спілкування суб'єкта в професіях типу «людина – людина» виступають ступінь інтересу до іншого та рівень домінантності. Науковець вважає, що перший визначає предмет професійного спілкування суб'єкта. При вираженому інтересі до іншого спілкування будується на основі (чи з урахуванням) «внутрішньої картини» стану партнера по спілкуванню, його власної Я-концепції, його суб'єктивного сприймання себе та свого стану; при слабо вираженому інтересі до іншого – на «зовнішньому» матеріалі для партнера (загальних законах комунікативної взаємодії, нормах, принципах, техніках, об'єктивних симптомах). Чинник домінантності впливає на міру відповідальності (вона прямо пропорційна ступеню прояву чинника), покладеної на спеціаліста, за вибір цілей взаємодії та засобів їх досягнення.

Зазначені чинники, на нашу думку, не можуть виступати критеріями оцінки особливостей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування, тому що: по-перше, професійне спілкування правоохоронця первинно базується на домінантності суб'єкта в процесі взаємодії (саме на правоохоронця держава покладає відповідальність за вибір засобів та умов спілкування); по-друге, професійне спілкування працівника спрямоване на вирішення завдань правоохоронної діяльності, що базуються первинно на зацікавленості до об'єктивних чинників поведінки об'єкта, а суб'єктивна оцінка їх остан-

нім вважається допоміжним фактором.

Узагальнення існуючих у науковій літературі підходів до визначення особистісних якостей та властивостей суб'єкта професійного спілкування засвідчує, що вони, як правило, не дають змоги визначити специфічні особливості, притаманні саме правоохоронцю, враховуючи функціональне навантаження його професійного спілкування. На нашу думку, вирішення зазначеної проблеми можливе шляхом аналізу та трансформації відповідно до особливостей правоохоронної діяльності функцій суб'єкта професійного спілкування.

Продуктивне розроблення проблеми класифікації функцій відображене в роботах Б.Ф. Ломова. У них здійснено спробу класифікації основних функцій спілкування, у тому числі виділено два ряди функцій на різних засадах. Перша група включає три класи функцій: інформаційно-комунікативну, регулятивно-комунікативну та афективно-комунікативну; друга – обумовлюється іншою схемою та включає організацію сумісної діяльності, пізнання людьми один одного, формування міжособистісних відносин. Виходячи із зазначеного, можна припустити притаманність успішному правоохоронцю розвиненої емоційно-вольової сфери особистості, вмінь сприймати, передавати та розуміти комунікативні сигнали тощо.

Дослідження, проведені А.А. Брудним [7], дають змогу визначити такі функції спілкування:

- інструментальна – полягає в тому, щоб організувати правоохоронну діяльність шляхом передачі суб'єктом інформації, суттєвої для виконання об'єктом певних дій;

- синдикативна – функція об'єднання, завдяки якій спілкування має на меті зміцнення спільності між правоохоронцем та об'єктом професійного спілкування (наприклад, у ході взаємодії оперуповноваженого з негласним помічником);

- самовираження – зорієнтована на контакт індивідів, на їх взаєморозумін-

ня (у ході правоохоронної діяльності реалізується шляхом розуміння й ідентифікації цілей суб'єктом та об'єктом, психологічних особливостей один одного тощо);

- трансляційна – функція передачі конкретних способів діяльності, оцінних критеріїв і програм, реалізація якої є обов'язковим елементом професійного спілкування правоохоронця з урахуванням правової регламентації його діяльності.

Водночас, більшість науковців пов'язують реалізацію суб'єктом наведених функцій зі ступенем розвитку, насамперед, операційних здібностей, тобто рівнем сформованості комунікативних умінь і навичок, та обумовлюють успішність реалізації наведених функцій ступенем оволодіння комунікативними психотехніками.

Найбільш концептуальною та тією, що відповідає наведеним вище вимогам, на нашу думку, є класифікація функцій суб'єкта спілкування, розроблена В.М. Панфьоровим [8]. Окрім визначених Б.Ф. Ломовим функцій спілкування, В.М. Панфьоров пропонує включити до класифікації ще три основних функції, а саме: емотивну, конативну та креативну. Таким чином, можна говорити про наявність шести основних функцій правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування: комунікативної, інформаційної, когнітивної, емотивної, конативної, креативної. Кожна з них не втрачає самостійності в процесі професійного спілкування правоохоронця та може стати домінуючою залежно від змістового контексту взаємодії. Водночас, науковець обґрунтовує наявність ще трьох функцій у структурі людини як суб'єкта спілкування (психічної, соціально-психічної, соціальної). Ідеться про властивості правоохоронця, які включаються в процес спілкування у вигляді психічних відправлень як функцій мозку, соціально-психологічних явищ як функцій людських відносин, соціальних проявів людини як функцій суспільно-трудової життєдіяльності. Перший рівень горизонтального розгляду (класифікація психічних функ-

цій) по шістьох основних функціях правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування свідчить про своєрідність їх структурної організації. У цілому, цей ряд у процесі спілкування набуває змісту функцій-засобів, що розкривають індивідуальні психічні потенції правоохоронця як суб'єкта спілкування та психічні механізми процесу професійного спілкування. Другий рівень горизонтального аналізу (класифікація соціально-психічних функцій) розкриває процес міжособистісної взаємодії, який є джерелом психологічних якостей особистості як суб'єкта взаємозв'язку, взаємопроявлення, взаємопізнання, взаємовідношення, узгодження взаємодії, взаємовпливу. Тобто людина виявляє властивості своєї особистості, що породжуються спілкуванням та слугують цьому процесові: колективізм, авторитетність, дипломатичність, комунікативність, чуйність тощо. За межами контакту правоохоронця з іншими людьми у нього таких властивостей немає. Цей ряд функцій набуває значення функцій-засобів, що певною мірою характеризують особливості стилю суб'єкта професійного спілкування. Доречним буде зазначити, що саме реалізація цього ряду функцій правоохоронців як суб'єктів спілкування становить для них певні труднощі.

Розгляд третього рівня структури функцій (соціальних) ґрунтується на положенні, що професійне спілкування правоохоронця спрямоване на вирішення, перш за все, завдань правоохоронної діяльності та скероване соціальними потребами суспільства. У зв'язку з цим, професійне спілкування правоохоронця виконує визначені соціальні функції, до яких включено зовнішні цілі спілкування. Важливим, на нашу думку, в контексті зазначених проблем, є акцентування уваги на тому, що в професійному спілкуванні правоохоронця існує чітка визначеність соціальних функцій. Вони обумовлюються статусно-рольовими позиціями суб'єкта та об'єкта правоохоронної діяльності. У процесі професійного спілкування правоохоронець завжди

виступає в строго визначеному нормами права соціальному контексті, що детермінується системою його відносин із суспільством, державно-правовими інституціями, посадовими особами, окремими громадянами. Такі відносини обумовлені об'єктивно заданою йому соціальною роллю (оперативного працівника, слідчого). Узагальнення поглядів науковців (Г.М. Андрєєвої, Л.П. Буєвої, І.С. Кона) на поняття «соціальної ролі» дає змогу зазначити, що в ньому відображається: фіксація певної позиції, яку займає правоохоронець у системі суспільних відносин; суспільна необхідність діяльності правоохоронця як різновиду соціальної діяльності та способу його поведінки; функція та нормативно схвалений зразок очікуваної суспільством поведінки правоохоронця. Зазначене дозволяє припустити, що горизонталь соціальних функцій-цілей має в професійному спілкуванні правоохоронця специфічні особливості, оскільки працівник міліції в ході реалізації правоохоронної діяльності відіграє жорстко регламентовану нормами права соціальну роль. Водночас, як зазначає В.В. Романов [9], виконання юристом визначеної йому суспільством та державою соціальної функції залежить від двох чинників: по-перше, обумовлюється характером загального відношення оточуючих до носіїв цієї функції; по-друге, – індивідуальним стилем реалізації конкретним юристом заданої ним неперсоніфікованої соціальної функції. Цей стиль здійснення правоохоронної діяльності є своєрідним діапазоном можливостей суб'єкта залежно від його індивідуальних властивостей, мовних, поведінкових, характерологічних особливостей, позитивно чи негативно впливає на хід та розвиток професійного спілкування. Наведене дає змогу припустити, що до функцій-цілей правоохоронця як суб'єкта професійного спілкування відносяться усвідомлення себе як елемента професійної спільноти, наслідування кращих зразків професійного досвіду, формування професійної самосвідомості тощо.

На думку В.М. Парфьонова, як ще одну засаду класифікації функцій людини як суб'єкта спілкування, необхідно використовувати внутрішню логіку проблем, що неминуче вирішуються особою в процесі спілкування. Вона знаходить своє відображення в гносеологічній формулі спілкування та припускає послідовну залежність явищ: людина – канал – знак – значення – смисл – відношення – поведінка – особистість. Цей ланцюжок визначає проблемні моменти процесу спілкування, що виникають у контексті всіх рівнів взаємодії правоохоронця з об'єктами діяльності з диференціюванням їх відповідно до основних функцій суб'єкта спілкування. За поглядами Е.В. Руденського [5] (які ми повністю поділяємо), усі функції вертикального рівня (комунікативна, інформаційна, когнітивна, емотивна, конативна, креативна) нанизуються в процесі реального спілкування людини на ланцюжок послідовності практичного рішення проблем «людина канал – знак – значення – смисл – відношення – поведінка – особистість». Зазначене припущення обґрунтовує наше звернення в подальшому дослідженні до основних змістових та функціональних характеристик гносеологічної формули професійного спілкування правоохоронця.

Висновки

Подана аналітична схема є варіантом класифікації функцій правоохоронця як суб'єкта спілкування та дає змогу узагальнити більшість явищ людської психіки згідно з логікою їх функціонування в процесі спілкування. Це дозволяє більш точно розробити предметний зміст психологічних особливостей суб'єкта професійного спілкування, диференціювати наукові підходи до комплексної програми їх вивчення, систематизувати механізми їх формування, феноменологію професійного спілкування в правоохоронній діяльності, проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між окремими особистісними якостями та властивостями суб'єкта професійного спілкування.

Список використаних джерел

1. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: т. 1: в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – 232 с.
3. Бобнева М.И. Социальная психология личности / М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. – М. : Наука. – 344 с.
4. Вербова К.В., Парамей Г.В. Психодиагностика склонностей и способностей к педагогической деятельности / К.В. Вербова, Г.В. Парамей // Вестник МГУ, Серия 14 «Психология». – 1990. № 2. – С. 60 – 66.
5. Руденский Е.В. Социальная психология: курс лекций / Е.В. Руденский. – М. : ИНФРА – М., Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. – 224 с.
6. Молоканов М.В. Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия / М.В. Молоканов // Вопросы психологии. – 1995. № 5. – С. 51 – 61.
7. Брудный А.А. О проблеме коммуникации / А.А. Брудный // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука. – 1975. – С.165 – 183.
8. Панферов В.Н. Классификация функций человека как субъекта общения / В.Н. Панферов // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. № 4. – С. 51 – 60.
9. Романов В.В. Юридическая психология: учебник / В.В. Романов. – М. : Юрист, 1998. – 488 с.